

SPELMÄN I FASTERNA SOCKEN I SLUTET AV 1800 OCH BÖRJAN AV 1900-TALET

Av Birgitta Karlsson och Inger Nilsson Söderlind

Från mitten av 1800-talet till 1890 hade Fasterna socken fler spelmän än andra socknar, enligt folklivsskildraren Viktor Svensk. Huruvida detta gäller i jämförelse med hela landet, hela Uppland eller bara kringliggande socknar är tämligen oklart, men utan tvekan fanns det gott om spelmän i Fasterna och Rånäs under den här tidsperioden.

De flesta var mycket skickliga fiolspelare och flera av dem spelade både fiol och klarinett. Underligt nog finns endast en nyckelharpspelare dokumenterad, vilket är märkligt med tanke på den starka nyckelharpsstraditionen i övriga Uppländska vallonbruk under den här tiden.

Tre av de omskrivna spelmännen hade anställning som bruksspelmän, medan övriga hade sin huvudförsörjning på annat sätt. Spelmännen var mycket ansedda och uppskattade. Vid dans- och lekafnarn samlades det in en hel del spelpengar och spelmännen blev rikligt trakterade med både mat och dryck, framför allt det senare.

Här följer en kort presentation av de tretton spelmän som var verksamma under senare delen av 1800-talet och några decennier in på 1900-talet.

De tre bruksspelmännen vid Rånäs bruk

Det var ett privilegium att bli utnämnd till bruksspelman, men det

innebar också förpliktelser. Man fick vara beredd att ställa upp och spela, även om det ibland var mitt i natten. Det ansågs som en stor ära att få spela på bruket och att få spela tillsammans med en bruksspelman var en ynnest av stora mått. En bruksspelman var avlönad av bruket, vilket även innebar en viss ekonomisk trygghet.

Johan Järnström. Född 1810 i Rånäs. Spelade fiol.

Anders Karlsson och Johan Järnström.

Järnström var hammarsmed och bruksspelman. Han var mycket skicklig och kallas av Viktor Svensk för storspelman. Som bruksspelman var det vanligt att man valde ut någon annan spelman för att sekundera sitt spel, det vill säga spela en andrastämman. Järnström valde Anders Karlsson från Nybyn till hjälpspelman. När de ”kom i speltagen då runka vägga”, sa man.

Redan vid sju års ålder spelade Johan Järnström vid midsommardanser och julstugor. Det berättas att han satt på ”spelmansstolen” barfota och slängde med benen, klädd i läderkaskett på huvudet och med trasiga byxor. Han spelade, så han av trötthet ramlade av stolen. Då lindade man in honom i en schal och bar hem honom.

Abraham Norgren. Född 1848 i Rånäs bruk.

Spelade nyckelharpa.

Abraham Norgren arbetade på bruket som maskinist. Han är den andre i raden av omnämnda bruksspelmän. Norgren efterträdde Järnström och hans glanstid var under 1870-talet och fram till 1890-talet. Abraham Norgren är den ende omnämnde nyckelharpspelaren i Rånäs.

Han spelade *"härpä"*, som man kallade nyckelharpan i dagligt tal. Humoristiskt även kallad *"gransnåre"*.

Viktor Svensk beskriver Norgrens harpa så här;

"En urholkad granstock med buktigt och pålimmat lock. Fyra resonanssträngar sitter under stallet och elva strängar ovanför; varav tre är spelsträngar. Endast tre halvtoner finnes."

Melodin drunknade många gånger i brum och lillbas.

Svensk berättar om Norgren att han på 1870-talet spelat vid Staffansång i Nykvarn. På hemvägen stupade han på en sten och harpan kom under spelmannen och krossades. Troligen gick Bacchi vågor höga denna morgon.

Norgren blev utan harpa en tid, men hans farbror byggde emellertid en ny åt honom, vilken han hade fram till sin död.

Abraham Norgren *"komponerade för stunden"* och spelade sällan om sina skapelser lika.

Abraham Norgren.

Anders Petter Andersson.

Född 1862 i Ubby.

Spelade fiol.

Anders Petter blev den siste bruksspelmannen vid Rånäs bruk, där han var bosatt fram till sin död 1940.

Hans far var Ubby-bonden Anders Larsson. Därför kallades han allmänt för Anders Lars Anders Petter Andersson.

Han arbetade som lantarbetare på Rånäs gård och efter en tid anställdes han även som bruksspelman. Han var gift med Anna Carolina, som var mjölkerska på gården. De fick sju barn, två döttrar och fem söner.

Anders Petter hade spelat ända sedan sitt 9:e år. Han hördes spela tillsammans med Slev-Anders, Abraham Norgren och Frans Fredrik Nyberg.

Anders Petter Andersson. Den siste bruksspelmannen på Rånäs.

Anna Carolina och Anders Petter Andersson.

Det förekom mycket spelmanstävlingar i början på 1900-talet. De här tre spelmännen deltog i tävlingar i Uppsala 1909, 1912 och i Vaxholm 1910.

Anders Petter uppgav på tävlingen i Uppsala 1909 att han kunde:

minst 60 valser, 30 polskor, 6 brudmarscher, 1 vallåt, 4 gånglåtar och 6 drickeslåtar.

Anders Petter spelade på midsommaraftnar på 1890-talet och ända fram till 1912, tillsammans med Abraham Norgren. Deras lön var då 10 kr samt mat och dryck. Efter 1912 spelade varierande spelmän vid midsommarfirandet fram till 1919.

Anders Petter slutade när den moderna dragspelsmusiken gjorde sitt inträde. Anders Petter ställde sig frågande till den nya dansmusiken. Han kunde inte fatta att den hade framgång.

"Denna synkopartade taktfördärvare, som i frånvaro av melodi, påminde om ett barns början att försöka spela".

Han fortsatte dock att spela vid andra tillställningar fram till sin död 1940.

Dans i Rotundan med bland andra bruksspelman Anders Petter Andersson.

Övriga spelmän i Fasterna socken

Anders Karlsson. Född 1818 i Nybyn.
Spelade fiol.

Anders Karlsson var bonde och kom från Nybyn i Fasterna. Vid denna gård gick spelmansyrket i arv från far till son och sonson. Anders Karlsson var storspelman och hade sin glanstid på mitten av 1800-talet. Han blev som tidigare nämnts utsedd att spela med bruksspelmannen Järnström vid bruket. Släkten ansågs äga en mystisk kunskap, vilken de lärt sig av näcken i Kvarnströmmen. Vid den bro där ”gröna vägen” går över Kvarnströmmen sägs Anders Karlsson ha mött näcken och fått sin magiska styrka och sitt skickliga spel. Han hade en sådan ”*speltrumf*” att han kunde sitta och spela hela nätterna igenom.

Det berättas att Anders Karlsson i sin barndom var med när det dansades på ”*tiljorna*” i *Borgen* d.v.s på Mörby slottsruin. Där gick dansen på det som var kvar av de gamla salsgolven.

Spelmanspojarna från Byle

Jan Petter ”Janne” Jansson. Född 1836 i Byle.
Han spelade fiol och klarinett.

Karl Erik ”Kalle” Jansson. Född 1858 i Byle.
Även han spelade fiol och klarinett.

Dessa bröder hade namn om sig att vara mycket skickliga, speciellt den äldste brodern Jan Petter.

Han var så kallad storspelman och känd långt utanför socknen. Han spelade bland annat ihop med Gåsvikarn från Vaddö. De var både spelkamrater och konkurrenter.

Hans musikaliska konst troddes vara lärd av näcken. Ännu omtalas i bygden, hur han kunde ”*tysta spelet i annan spelmans hand*”.

Jan Petter använde sig också av *spelmansflaskan*. Den innehöll brännvin, vitlök och dyvelsträck (djävulens träck = avföring). *Dyvelsträck* är en slags gummiharts som fås från några asiatiska växter. Hartset har fått sitt namn av den stinkande vitlöksliknande lukten och den vidriga smaken. Dyvelsträck användes förr mot nervösa sjukdomar, särskilt hysteri!

Ur spelmansflaskan kunde man ta sig en klunk för att *göra sig hård* mot trolldom och annat otyg. I flaskan fanns också något som kallades *spritus eller spjertus*, som gav tur och seger i vad man företog sig. Om man tagit *spritus* varnades man genom knäppningar i fiolen och man kunde även spela på en fiol som låg långt bort utom räckhåll!

Det berättas att Jan Petter en gång blivit utsedd att spela på ett bondbröllop i Edebo kyrka. Gåsvikarn, som bodde närmast, kände sig förbigången och skickade sin gumma att med trolldom störa Jan Petters spel.

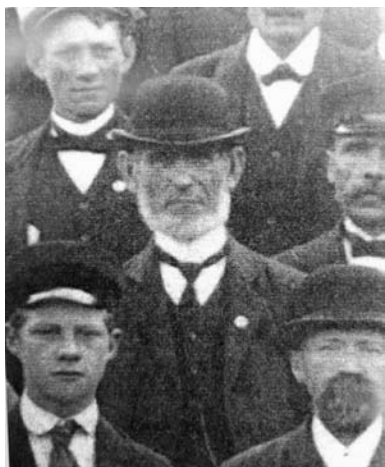
Jan Petter drack ur spelmansflaskan och *gjorde sig hård* mot gumman som sprang bredvid brudföljet. Hon kilade i förväg in i vapenhuset och ställde sig att vänta på Jan Petter. Han hade ju *gjort sig hård*, så när han steg in i vapenhuset kunde han blåsa omkull gumman med några trolltoner ur klarinetten.

Vid ett annat tillfälle ska Jan Petter ha spelat vid Tjugonde dag Knuts-firande i Ålderskogen. Jan Petter spelade medan brodern Karl Erik bara var med och dansade. Jan Petter spelade som i trans och kunde inte sluta, men Karl Erik räddade brodern ur transtillståndet genom att skära av strängarna på fiolen.

Efter detta ska Jan Petter slutat spela för alltid, enligt Viktor Svensk.

Herman Andersson ”Slev-Anders”. Född 1845 i Mjölsta.
Spelade fiol.

Herman gifte sig med Lovisa Andersdotter och flyttade till hennes

*Herman Andersson
"Slev-Anders".*

fädernegård, Gillberga. När svärfadern dog 1895 flyttade familjen till Mälhamra i Närtuna.

Där hade han ingen egen gård, men skaffade sig en häst och körde timmer. Han var även med och körde malmforor från gruvorna i Herräng till masugnen i Edsbro. Ibland spelade man då man for genom byarna. Det hände att Herman inte fick spela, eftersom de andra tyckte att han drillade för mycket!

Enligt Tore Lindqvist var Slev-Anders den främste av spelmännen i Närtunatrakten. (Tore Lindqvist (1914-2006) spelman från Fiskeså i Närtuna. Han spelade bland annat "Fasterna brudmarsch", som hans morfar hört på bröllop i Fasterna.)

Slev-Anders deltog i en spelmanstävling i Vaxholm 1910. Där kom han på 6:e plats och fick 2 kronor. Även i Uppsala tävlade han 1909 och fick då 4:e pris för gamla spelmän.

På äldre dagar täljde han träsrlevar och träskedar, som han gick runt och sålde. Därför fick han smeknamnet, "Slev-Anders".

Slev-Anders med fiol och besökare framför hemmet i Mälhamra.

Anders Jansson.

Född 1821 i Ingeborgsby,
Knutby.
Spelade fiol.

Anders Jansson var bonde och bosatt i Råby. Han var även kyrkvård, nämndeman och kommunalråd. Han ska ha lärt sig spela fiol av storspelmannen Anders Karlsson i Nybyn.

Han blev en ofta anlitad spelman och gjorde ganska stora pengar på sitt spel.

Enligt sonen, Frans Kardell, hade fadern tjänat så mycket pengar på spelning att det räckte till att köpa två hästar, men han var inte så intresserad av jordbruket.

Anders Jansson från Råby.

Anders Jansson med ättlingar framför stugan.

Ander Jansson var förutom skicklig spelman en duktig sångare. Han blev därför ofta anlitad som sångare vid t.ex. begravningar. På senare år arbetade han i hammarsmedjan och ägnade sig åt jakt och fiske. Tyvärr gjorde hans alkoholbehov att han förblev fattig.

Frans Fredrik Nyberg.

Född 1845 i Uggelnäs.

Spelade fiol.

Frans Fredrik var en mycket begåvad fiolspelman. Han var bosatt i Alby där han verkade som köpman. Han var även nämndeman, kyrkvärd, ledamot i kyrko- och kommunalnämnd och i skolråd. Redan i tidiga år visade han intresse för musik. Vid 12 års ålder byggde han en fiol av en brädstump och lite tagel. Även Frans Fredrik Nyberg deltog i de populära spelmanstävlingarna i Vaxholm tillsammans med Anders Petter Andersson och "Slev-Anders". Domare vid Vaxholms-tävlingen 1910 var bland andra Anders Zorn.

I en dagstidning (Stockholms Dagblad 3.7.1910) skrevs det dagen efter tävlingen:

"Frans Fredrik Nyberg från Rånäs hade rytm och schwung i sitt spel."

Frans Nyberg, Alby.

Karl August Lundin. Född 1846 i Svärlinge.

Spelade klarinett.

Karl August Lundin sades vara en virtuos på klarinett. Förutom sin stora spelkunnighet var han bonde och anförtrodd veterinär, som ofta anlätades, trots att han saknade formell utbildning. Genom

eget studium och stor praktik uppnådde han goda resultat. Man hade större förtroende för honom än för en examinerad veterinär, även om han begagnade sig av magi! Han var dessutom hjälpsam mot behövande och var allmänt en mycket omtyckt person.

Johan Petter Grandin.

Född 1847 i Granby.

Spelade fiol och klarinet.

Johan Petter Grandin var bonde och bosatt i Mjölsta. Tyvärr finns inte fler uppgifter om denne spelman.

Karl August Lundin.

Axel Andersson. Född 1857 i Lejdet.

Spelade fiol.

Axel Andersson var torpare i Lejdet. Om honom skriver Viktor Svensk: *"Han förde stråken med vänster hand och hade fiolen mot bröstet, han spelade ett rent spel."*

Förmodligen fanns Axel Andersson med vid dokumentationen av gamla spelmanslåtar som Viktor Svensk tecknade ned. Vid några noterade låtar finns han nämnd i kommentarerna. Där kan man till exempel läsa: *"Polska spelad av G Adolfsson och J P Jansson i Norrby, enligt Axel Andersson eller Vals spelad av Frans Nyberg, Alby. Valsen var omtyckt av Axel Andersson."*

Gustaf Adolfsson. Född 1850 i Ske-
derid. Senare bosatt i Hovstalund.
Spelade klarinett och fiol.

Gustaf Adolfsson kom till Rånäs när han var 16 år för att tjäna bonddräng i Mjölsta och senare på herrgården under Rånäs bruk. Där blev han kvar i 15 år. Han flyttade sedan till ett torp i Hovstalund.

Adolfsson blev storspelman utan Näckens hjälp, påpekar Viktor Svensk. Han försökte lära sig spela av Näcken, men blev så förskräckt när han såg honom ta form i den bubblande böljan, att han flydde hals över huvud. Han måste dock ha haft en vidskeplig lägg-

Gustaf Adolfsson och hans hustru.

Gustaf Adolfsson.

ning, för han ”gjorde sig hård” i olika sammanhang. Det berättas att han blev inkallad i en stuga där det var så kallad *gubbdans*, det vi nu kallar *svensex*.

Han ombads att spela en polska. När han spelat låten spred sig en vidrig lukt i stugan. Axel Andersson som var tillfrågad att spela på tillställningen var avundsjuk på Adolfssons framgångar, så han ropade med hög röst; ”*Jag tror du gjort i böxerna Adolf!*” Adolfs-

son blev skamsen och rasande sprang han därifrån. Det visade sig att Adolfsson gjort sig hård mot trolldom genom att *"taga naturprodukter från avträdet och smörja klarinetten inuti"*. När hans instrument blivit lite varmt så spred sig denna vidriga stank!

I Viktor Svensks skrifter går det att läsa många lustiga anekdoter om Fasterna spelmän.

En av dem utspelar sig en midsommarafton vid dansbanan, då Viktor själv blev vittne till följande händelse;

Abraham Norgren och Anders Petter Andersson spelade till dans på midsommarbryggan.

Norgren spelade som vanligt på med sina *tillfälliga kompositioner*. Anders Petter som skulle sekundera blev förargad och ropa: *"Shut upp! Skit i att sitta seder (så där) å dikte! Spele som folk!"* Varvid Norgren genmälde: *"Skit du i vad jag diktar; sikundera du bara!"* Därefter spelade Norgren på så det fräste och smällde i nycklarna på harpan. Anders Petter slängde stråken i ansiktet på Norgren. Sedan spelade de i ilska utan någon fason på spelet, men takten höll de till dansarnas belåtenhet.

Vid ett annat tillfälle, även det en midsommar i Rånäs tilldrog sig denna händelse i brukssmedernas lövsal; Torparen och spelmannen Gustaf Adolfsson tog sig in till smederna även om han riskerade att bli utslängd, för detta var smedernas revir. Spelmännen var dock undantagna, så Adolfsson välkomnades av smederna och inte minst av deras döttrar. Spelmannen hade fått öknamnet Pluto, vilket var allmänt känt. Namnet retade honom oerhört, så ingen vågade säga det i hans närhet. Bruksflickorna visste inte om något annat namn på honom så de bad helt vänligt: *"Snälla farbror Pluto, spela för oss!"* Men farbror Pluto låtsades inte höra, för det *brände som bålgetingstick* i hans öron. Flickorna trodde att han inte uppfattat deras bön, så de försökte igen. När de inte fick någon reaktion, började smederna flina. En av smederna sa då åt flickorna att farbror Pluto hör lite dåligt, så man måste skrika åt honom, varvid flickorna gick fram till Adolfsson och ropade med hög röst: *"Söta, snälla farbror Pluto, spela!"* Det blev för mycket för Adolfs-

son, som exploderade i ilska och skrek: ”*Sathungar, hocken i elvitte ar sagt ja etter Pluto, ja etter Adolfsson, ja.*” Spelmannen gav sig förargad därifrån och sägs aldrig mer ha velat spela på bruket.

Några av de gamla spelmännens låtar finns på noter nedtecknade av Viktor Svensk. Nio av dem finns även inspelade av artikelförfattarna. Inspelningarna går att avlyssna efter kontakt med Fasterna Hembygdsförening.

Källor:

Björnerstedt, Birger. Spelmannen ”Slev-Anders”, Herman Andersson från Fasterna. Artikel från Uplands-Spelmannen Nr 2 år 2013.

Larsson, Lars Erik. Uppländske spelmän under 4 århundraden, 1980.

Gillingstam, Hans. Tre kommunala förtroendemän i Fasterna.

Sjuhundrabygden årsskrift 2006.

Svensk, Viktor. Spelmanstraditioner. Minnen från barnår och ungdomsår, från Fasterna.

Svensk, Viktor. Spelmanstraditioner från Fasterna. Hundare och Skeppslag VII. 1945-1946.

Svensk, Viktor. Midsommar på det gamla bruket. Viktor Svensk berättar från forna tidens Rånäs, Uppsala Nya Tidning den 19 juni 1964.

Öhman, Åke. Låtar och visor från Roslagens skärgård, 2003.